

Jostarnameh Comparative Literature
Year 9. No 33 / autumn 2025

**Investigating the reflection of the metamorphosis of excesses in
four elements, from myth to epic in Ferdowsi's Shahnameh**

<https://doi.org/10.71497/jostarnameh.2025.1185608>

Bennam Tayeii ¹S Snma Maisiiri ²i ia sPPd Pakdel³,
FarzaneR Raiiiaiya ⁴i i kskkakk⁴

Date received: 1/10/2024 Date Accepted: 8/8 2025

pp:(249- 284)

Abstract

According to Iranian Bandahash myths , discipline moderation and equilibrium is a desire for Ahurmazda.It equals to the concept of heaven and utilitarian. Ahriman swore that he would fight with Ahurmazda's creatures from the first battle of Ahurmazda and Ahriman which has lasted to final myth and that it would put away the utilitarian of Ahurmazda 's creation by creating Darooj devil and choas (wastage and ultraism).it converts heaven equilibrium and moderation into rout and chaos .one of the sign of Darooj and Chaos is the promotion of the ultraism and wastage with the aid to darooj devil. The reflection of such an imagination has deformed the early epic form to storied and mythic form of Shahnameh and it has revealed in significant forms among the epic stories.In the present research, the deformation of epic to myth devil Darooj and choas (ultraism and wastage) has been shown in the four

-
1. Phd Candidate, Department of Persian Language and Literature, Ramh.C., Islamic Azad University, Ramhormoz, Iran. ۴۲۵۰۹۹۵۶۳۱@iau.ac.ir
 2. Assistant Professor, eparment of Persian Language and Literature, Ramh.C., Islamic Azad University, Ramhormoz, Iran. (Corresponding Author). Sima.mansouri@iau.ac.ir
 3. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature,Gachsaran.C., Islamic Azad University, Gachsaran , Iran Masoud.pakdel@iau.ac.ir
 4. Assistant Professor, Department of Arab Language and Literature, Ramh.C., Islamic Azad University, Ramhormoz, Iran. dr.rahmanian@iau.ac.ir

Akshij creating the universe(soil,water,wind,fire). In that case , in Ferdoosi's Shahnameh, we have studied Subjects such as aggression , motivation, chaos, Ahriman ultraism and wastage in the four Akshij forms which were functional for Ahriman forces and interactive foreigners(Aniran).In fact, we have indicated reflect of theme conversion of the the four elements to bias and sometimes to fight to Ahurmazda or Ahriman in its epic and storied form along with hero characters. The research has shown that extremist or passive demonstrations which happened in the four akhshij in the mythic dimensions.It is a kind of deformation in the epic text insuring profits and damages in Iran and foreign countries (Aniran).

Keywords: epic,myth, Shahnameh, wastage ultraism, deformation

1 –Introduction

Akhshajian means the four elements building physical figure of the world and also they are the holy believes among Iranian people. These elements are water, wind, fire and soil. They are classified based on their values from the lowest (regarding as feminine) to the highest level (regarding as masculine); soil, water, wind and fire, respectively. In the opinion of Zoroastrian and moghan; the first and the most of ancient Iran traditions own goodness and holy personalities. In certification of the history, they were being worshipped, though we observed other figures of the Akhshajian in Zoroastrian myth text which are different from this known figure. As follows that, to contrast the Hormazd's creatures in creation myth in Zarvani's text ,the evil principle tried to deprive the four elements and utilized water, wind, fire and soil to damage other Ahurmazd's creatures. As we said according to mythic text in Bandehash and zoroastrian; akhshajian or the four elements (soil, water, wind and fire) include raw materials for building the universe and they are characterized holiness .There are historical evidence for sanctity and respect of these elements in ancient Iran.In Zarvani tradition which is a branch of the Zoroastrian religion, these elements with another theme have different central role.

2. Research method

The current research used a humanities science method in a theory branch based on description and analysis data. It is carried out by hermeneutics and interpretative method with materials such a charts, data entry sheet. The purpose of choosing the subject and studying this kind of topic is discovering those functions of the four elements which are reflected in Shahnameh following zarvian's text. It is exhibited evil's mutual faces of the four gemsAccording to the descriptive -analysis method,it is common that at first, you describe and compare hypothesis and survey questions on the mythic

evidence and epic examples in Ferdosi's *Shahnameh*. Then, we explain comparative cases. Finally, we write findings and results based on the hypothesis with the comparative and library method.

3. Discussions

In ancient Iran's believers, the four gems had two contrast and paradoxical figures in which both functions appear sometimes for and sometimes against Ahuramazda and the evil principle. Though, the equilibrium and moderate functions have heaven, original value concepts. It has been reflected in Ferdosi's *Shahnameh* and epic stories. It has been observed as helpers or Iran army's enemies in the natural elements as aggression motivation, inertia, interaction causing river overflow, dry and hot weather and earth or blowing destroying storm, snow, blizzard and heavy rain. cosmic battle, the devil principle and Ahuramazda try to create their own creatures to appropriate the world. Akhshajian are the creatures of Hormaz and they are the sole of the world building. To control and to engage the devil principle, they enchant them and they demolish and destroy Hormazd's creatures as their helpers. Therefore, three known personalities of the Akhshajian are mentioned: firstly, holy divine personality. secondly, dual and moderate personality and finally, devilish and garbled personally. These personalities have been observed in Bandehash and Pahlavi's text and also in Ferdosi's *Shahnameh* which reflects ancient myths in the epic stories. we have observed devilish personalities of these four elements and their huge damages to creatures from the devil principle. He could succeed in his own swearing for deceive and damages to Ahuramazda's creatures and in utilisation of Akhshajian at his own service and in damage to Hormazd's data. It has seen in epic text of Ferdosi's *Shahnameh* that the elements of water and soil lied at the lowest level. It has been in a devilish, magic and material positions. Fire and wind has been in the highest level. They play the serving and controlling role. In epic stories, the devil principle utilizes different figures of water, soil, fire and wind to unify, convert and derive a benefit. It utilize different figures of water in epic stories such as sleet, seasonal and natural colds, magic cooling, blizzard, hail, ice, salty and bitter water, wavy and uncontrolled water and flooding. And also it utilities to righten Hormazd's army. It utilized soil figure underground world belonging to robin Goodfellows, vermis, sorcerers and dragons with aids to soil and wind at his own service. It utilities magic northern cold winds, sand stormy winds, hell burning hot winds. etc by using destroying figure of the wind. And it utilities agitator dragons, thunder and underground hells with the fire devilish figure appearing in the four elements or Akhshajian.

4. Conclusion

The four elements also have been reflected in national epic lines. we can see most of them in Ferdosi's Shahnameh too. Seasonal celebrations are the results of moderate and equilibrium. resolving excess and wastage of the devil principle by Jamshid and Fareidoon in Shahnameh stories shows this fact. Excess and wastage in Shahnameh have appeared as king 's injustice and rigour, exposing a drought, hero's sin and disobedience and drought, excess in fulfillment and beverages, extremes in water, fire, soil and wind elements in epic's Haft khan. Finally, It has reached to the moderate in interference of Ahuramazda.

Works Cited

1. Oshidri, Jahangir. (1992). Encyclopedia of Mazdasina. Tehran: Markaz
2. Bendahesh. (2006). Farnbagh Dadgi. Report of Mehrdad Bahar. Third edition. Tehran: Toos.
3. Bahar, Mehrdad. (2007). A few essays on Iranian culture. Tehran: Fekr Rooz.
4. Saqebfar, Morteza. (2006). The religion of mehr in ancient times: a collection of reports of the second international congress of mehrlogy. Tehran: Toos.
5. Razi, Hashem. (2002). The Mehr Ritual. Tehran: Behjat.
6. -----, (2015). Encyclopedia of Ancient Iran. Tehran. Sokhan.
7. Zener, R.C. (2005). Zarvan or the Mystery of Zoroastrianism. Translated by: Teimur Ghaderi. Tehran: Amir Kabir.
8. Dehdashti, Azarmidokht. (۱۹۸۳). Thirty Small Fast, Thirty Great Fast. Tehran: Foruhar.
9. Shaked, Shayol. (2002). From Zoroastrian Iran to Islam. Translated by: Morteza Saqibfar. Tehran: Qoghnous.
10. Ferdowsi, Abolghasem. (1997). Shahnameh. Edited by Saeed Hamidian. Tehran: Qatre.
11. -----, (2021). Shahnameh. Edited by Jalal Khaleghi Motlagh. Eleventh edition. Tehran: Sokhan.
12. Selections from Zadsperm. (2006). Edited by Mohammad Taghi Rashed Mohsal. Tehran: Research Institute of Humanities and Cultural Studies.
13. Menu of the Wise. (2006). Translated by Ahmad Tafazzoli. Fourth edition. Tehran: Toos.

Articles

1. Afshar Qazvin, Jhaleh. & iir a,, Sare. (3333). AAComparative Study of the Four Elements (Water, Wind, Soil, and Fire) in the Thoughts and Ideas of Ismailis and Ferdwsi.. nnnt ll y ccientific uuurnal ff Persian ooetry and Prose Stylistics (Bahar Adab). Year 16. Issue 12. Consecutive Issue 94. Pages: 15 - 29.
2. Bagherabad Barati, Masoumeh. (2021). "The Function of the Wind Element in the Stories of Shahnameh". Journal of Stylistics of Persian Poetry and Prose (Bahar Adab). Volume: 14. Issue: 5 (63 consecutive). Pages: 149-166.
3. Hemmati Talab, Shokoofeh. (3333). hhhe hhuurative Use ff the lle ments ff Water and ooil in hhahname"". Hamedat: ii rst Internatinnal Conference on Literature, Linguistics and Humanities.
4. Niknami, Peyman. Yousefi Pourkermani, Pouran; Ghafouri Mehdiabad, Fatemeh. (1401). "A Study of the Themes, Mythological Events, and Archetypes Related to the Beloved in the Lyrical Poetry of Weiss and Ramin", Jostarname Comparative Literature, Vol. 5, No. 25, pp. 1-32.
5. Oladi Ghadikalai, Khadije; Forsati Jooybari, Reza; & Mansoorian Sorkhgariyeh, Hossei.. (00))) . AAstudy of the Presence and Characterizatinn ff oo men in the Tregedies of Ferdwsi's hhahmaneh and uutipides' Tragedies", oostarname Comparative Literature, VII ume ,, N.. ,, ... 11-61.

شاپای الکترونیکی: 2645-4874

شاپای چاپی: 2645-4882

فصل نامه علمی جستارنامه ادبیات تطبیقی

دوره نهم، شماره سی و سوم، پاییز ۱۴۰۴

بررسی بازتاب دگردیسی افراط و تفریط در چهار عنصر،

از اسطوره به حماسه در شاهنامه فردوسی

<https://doi.org/10.71497/jostarnameh.2025.1185608>

بهنام طیبی^۱، سیما منصوری^۲، مسعود پاکدل^۳، فرزانه رحمانیان کوشکی^۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۷/۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱/۱۹

(صص: ۲۴۹-۲۸۴)

چکیده

بر بنیاد اسطوره‌های ایرانی بندهشی، نظم و تعادل و میانه‌روی خواسته اهورمزداست و برابر با مفهوم بهشت و کمال مطلوبیت است. از نخستین نبرد اهورمزدا و اهریمن که تا اسطوره فرجام به درازا می‌کشد، اهریمن سوگند یاد کرد که با آفریده‌های اهورمزدا نبرد کند و با ایجاد دیو دروج و بی‌نظمی یا افراط و تفریط مطلوبیت آفرینش اهورمزدا را از

۱. دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد رامهرمز، دانشگاه آزاد اسلامی، رامهرمز، ایران.

ایمیل: 4250995631@iau.ac.ir

۲. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد رامهرمز، دانشگاه آزاد اسلامی، رامهرمز، ایران. (نویسنده مسئول).

ایمیل: Sima.mansouri@iau.ac.ir

۳. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد گچساران، دانشگاه آزاد اسلامی، گچساران، ایران.

ایمیل: Masoud.pakdel@iau.ac.ir

۴. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد رامهرمز، دانشگاه آزاد اسلامی، رامهرمز، ایران.

ایمیل: dr.rahmanian@iau.ac.ir

میان بردارد و تعادل و میانگی بهشتی را به آشوب و هرج و مرج بدل نماید. از نشانه‌های دروج و بی‌نظمی، رواج افراط و تفریط به دستیاری دیو آز است. بازتاب چنین پنداره‌هایی از شکل اساطیری نخستین تا شکل داستانی و حماسی آن در شاهنامه، دچار شکستگی و دگردیسی شده است و در خلال داستان‌های حماسی نمودهای بارز یافته است. در جستار پیش‌رو، دگردیسی اساطیری به حماسی دیو دروج و بی‌نظمی یا همان افراط و تفریط را در چهار آخشیج سازنده گیتی (خاک، آب، باد و آتش) نشان داده‌ایم. بدین منظور در شاهنامه فردوسی، مواردی از خشم و انگیزختگی، بی‌سامانی و افراط و تفریط‌های اهریمنی در مظاهر چهار آخشیج را که به سود نیروهای اهریمنی و انیران کنش‌ورزی داشته‌اند بررسی و تحلیل کرده‌ایم. در واقع، بازتاب تبدیل نقش‌مایه چهار عنصر در جانب‌داری و گاه در ستیز با اهورمزدا یا اهریمن را در فرم حماسی و داستانی آن و با شخصیت‌های قهرمانی شاهنامه نشان داده‌ایم. روش تحقیق حاضر، توصیفی - تحلیلی و شیوه نگارش آن کتابخانه‌ای با هدف کشف و بازنمون اسطوره افراط و تفریط دیو دروج در چهار آخشیج تا کنش‌های حماسی در داستان‌های شاهنامه فردوسی بوده است. این پژوهش نشان داده است که تظاهرات افراط کارانه و یا منفعلانه‌ای که در چهار آخشیج در ابعاد اسطوره‌ای رخ داده است، نوعی دگردیسی است که در متن حماسه‌ها متضمن سود و یا زیان ایران و انیران شده است.

کلیدواژه‌ها: اسطوره، حماسه، شاهنامه، افراط و تفریط، دگردیسی.

۱- مقدمه

مسئله اصلی مقاله حاضر، بررسی بازتاب‌هایی از دگرگونی‌ها و استحاله‌های اسطوره بر حماسه است که به نبرد دو مینوی ناهم‌ساز اهریمن و اهورمزدا مربوط می‌شود. در اسطوره آفرینش آن‌گاه که هرمزد دست به خلق آفریدگان خود؛ نور و نیکی و زیبایی، می‌زند؛ اهریمن برای مقابله و تباهی آفریدگان هرمزد، دست به خلق نقاط عکس آفریدگان هرمزد یعنی تاریکی و پلشتی و بدی و شرارت می‌زند. از اساسی‌ترین و بنیادی‌ترین اصل هرمزدی؛ میانه‌روی، نظم و سامان و اعتدال است که مفهوم بهشت از آن برمی‌خیزد. تعادل در زمان و در مکان و کلیات جنبه‌های هستی هر چیز؛ یعنی نه سرما و گرمای آزارنده و نه تاریکی و نور کشنده و هر چیز که افراط و خروج از تعادل باشد.

اهریمن با آفریدن دیو آز، افراط و تفریط را روانه میدان مبارزه با تعادل می‌کند و برای از

میان برداشتن نیکی و زیبایی و میانه‌روی چهره آفرینش را با هرج و مرج و بی‌نظمی برمی‌آشوبد و افراط و تفریط خواسته‌ی اصیل و کمال مطلوب اهریمن برای مبارزه با نیکی می‌شود. افراط و تفریط در همه‌ی جنبه‌های قدسی و پسندیده نیز سبب ایجاد دروج (آشفتگی و بی‌نظمی و عدم تعادل) می‌شود. همان‌گونه که چهار عنصر سازنده‌ی گیتی یعنی آب، باد، خاک و آتش با چهره‌ی مقدّس و سپنتایی و هرمزدی خویش، ایزدان چهارانه‌ی سپند محسوب می‌شوند، اما آن‌گاه که در نقش مایه‌ی خویش گرفتار دیو افراط و تفریط شوند، چهره‌ای شوم و اهریمنی می‌یابند و به عکس ذات سپندین خود، نهاده‌ی آشوبگر و اهریمنی می‌یابند. این پنداره‌ی اسطوره‌ای در گذر زمان دچار دگردیسی شد و در متن داستان‌های حماسی به ویژه شاهنامه فردوسی شکلی داستان‌وار به خود پذیرفت. آب، باد، خاک و آتش در داستان‌های شاهنامه، گاه در چهره‌ی یاریگر سپاه ایران و جبهه‌ی نیکی عمل می‌کنند و گاه به فرمان دیوان و جادوان به ضد منافع ایران و به یاریگری جبهه‌ی انیران درمی‌آیند. در این مقاله جلوه‌های متنوع دستکاری دیو از اهریمنی و افراط و تفریط را در چهار عنصر در ابیات شاهنامه جست‌وجو می‌کنیم و به روش توصیفی - تحلیلی بر بنیاد تفسیر و تاویل اسطوره‌ای شرح و توضیح می‌نماییم.

۱-۱- بیان مسئله

مسئله‌ی مورد نظر محقق در این جستار، بازشناسی و برجسته‌سازی آن بخش از اسطوره‌هاست که به نقش مایه‌ی دیو از و دروج در چهار آخشیش سازنده‌ی گیتی می‌پردازد و رواج افراط و تفریط در چهار آخشیش و پیامدهای آن را روشن می‌کند. باتوجه به شکستگی‌ها، ادغام‌ها و دگردیسی‌های اسطوره به حماسه، چنین پنداشته‌ایم که حاصل رواج افراط و تفریط در چهار عنصر یا چهار آخشیش در حماسه‌ها به شکل کنش و واکنش‌های قهرمانانه در میان جبهه‌ی نیکی و اهریمنی و میان شخصیت‌های داستانی شاهنامه‌ی فردوسی جلوه یافته است.

مسئله‌ی مورد تحقیق این است که مشخص و محقق شود چگونه می‌توان پیامدهای دستکاری دیو دروج و از در چهار عنصر در اسطوره را، در قالب داستان‌های حماسی شاهنامه جست‌وجو و مشخص کرد. افراط‌کاری و انگیزتگی‌ها در این عناصر و انفعال و تفریط‌ها چگونه تاثیرگذاری‌های خود را در اسطوره و در حماسه به جای نهاده‌اند. مسایل اصیلی که حاکی از پیوند ژرف شاهنامه با باورهای اسطوره‌ای ماست نظیر: اهریمن از و ورن و شهوت، افراط و تفریط‌های ساخته و خواسته‌ی دیوان و اهریمنان که در تقابل و دشمنی با نظم و توازن و تعادل در کار جدال هستند.

این افراط و تفریط‌ها در متون بندهشی و کتب پهلوی و در اساطیر اصیل ایرانی قابل شناخت هستند و در داستان‌های حماسی شاهنامه در قالب نبرد میان ایران و توران تبلور یافته‌اند. نمودارسازی این موضوع داستان و مسئله این جستار است.

۲-۱- اهمیت مسئله

مسئله مورد نظر این جستار از این نظر حایز اهمیت است که تایید کننده اصل دگردیسی‌ها و ادغام‌ها و شکستگی‌های بنیان‌های اسطوره‌ای به حماسی است و برای نمونه می‌توان به دگردیسی آشفتگی حاصل از افراط و تفریط در چهار عنصر از اسطوره تا آشفتگی حاصل از افراط و تفریط در ابعاد حماسی و قهرمانی ارتباطی مؤثر یافت. این موضوع برای دانشجویان و مخاطبان دانش اساطیر و شناخت تاثیر اساطیر بر حماسه‌ها، پر اهمیت است.

۳-۱- پیشینه پژوهش

- باقرآبادبراتی، معصومه. (مرداد ۱۴۰۰). مقاله‌ای با عنوان «کارکرد عنصر باد در داستان‌های شاهنامه» به چاپ رسانده است و در آن جستار به بحث پیرامون تاثیر چهار عنصر به‌ویژه عنصر باد بر سرنوشت شخصیت‌های شاهنامه سخن رانده است. در این مقاله به کلیدواژه‌های اسطوره‌ای و باورهای آن و بازتاب آن در حماسه‌ها پرداخته شده است.

- همتی طلب، شکوفه. (۱۴۰۲). مقاله‌ای تحت عنوان «کاربرد مجازی عناصر آب و خاک در شاهنامه» در اولین همایش بین‌المللی ادبیات، زبان‌شناسی و علوم انسانی به چاپ رسانده است و از این حیث که به بحث و تحقیق در خصوص دو عنصر از چهار عنصر پرداخته با مقاله ما مشابهت دارد.

- افشار قزوین، ژاله و زیرک، ساره. (اسفند ۱۴۰۲). در مقاله‌ای با عنوان «بررسی مقایسه چهار عنصر (آب، باد، خاک و آتش) در تفکرات و اندیشه‌های اسماعیلیه و فردوسی» که در کلیدواژه‌های چهار عنصر و شاهنامه فردوسی با مقاله مورد نظر ما شراکت دارد؛ به بحث پیرامون اندیشه‌های آیینی اسماعیلیه در خصوص نقش و جایگاه چهار عنصر در شاهنامه فردوسی پرداخته است.

۴-۱- روش پژوهش در جستار حاضر

در این پژوهش که به بررسی نقش‌مایه‌ها و جایگاه اسطوره‌ای و حماسی چهار عنصر در

حالت‌های برانگیختگی خشم و افراط کاری در کنترل اهریمن و خروج از تعادل هرمزدی خویش می‌پردازد؛ روش توصیفی - تحلیلی به کار رفته است. شیوه پژوهش تفسیری و تاویلی است و بر پایه مقایسه نقش مایه چهار عنصر در یاریگری جبهه نیکی و جبهه شر؛ با کلیدواژه افراط و تفریط انجام شده است. نوع پژوهش بر پایه نوع نگارش متن؛ کتابخانه‌ای است و از طریق فیش‌برداری با ابزار و مراجعه به کتب و آثار محققان به پایان رسیده است.

۵-۱- پرسش اساسی مقاله

در داستان‌های شاهنامه فردوسی، مظاهر افراط و تفریط حاصل از دستکاری دیوان آرز و دروج، در حوزه چهار آخشیج، کدامند؟

۲- بحث و بررسی

خروج از حد اعتدال در امور، از هر سو به و به هر توجیهی که صورت پذیرد، با منطق و اصول عقلایی در تضاد است. افراط به مفهوم زیاده روی و تفریط به مفهوم کم کاری و تساهل و تسامح به یک میزان، ناپذیرفتنی و غیر عقلایی است. چون هر دو، دستیابی به اهداف آرمانی و متکامل را به مخاطره می‌اندازند.

۲-۱- دیو افراط و تفریط و آزار اهریمنی در آخشیج‌ها

برای بررسی تأثیر افراط و تفریط ناچار به مختصر تعریف در این حوزه هستیم. در آیین میتراپی که پسندیده‌ترین توضیحات را در این باره تشریح می‌کند؛ میترا مأمور ایجاد توازن و تعادل بین اشیا است و خود واژه «متر» به مفهوم اندازه‌گیری دقیق از همان نام برمی‌آید.

وقتی اهریمن پس از تحدید حوزه‌های عملکردش؛ به قلمرو هرمزد تجاوز کارانه تاختن آورد و حریم و محدوده را شکست، در واقع پیمان‌های بسته شده را نقض کرد؛ میترا به‌عنوان داور و قاضی مسئول شد تا هر کدام از طرفین (اهورمزدا و اهریمن) بر محدوده‌های خویش بمانند و به حریم یکدیگر تجاوز نکنند. میترا در میانه ماند و هر کدام از طرفین در دو سوی دیگر حاکم قلمرو خود شدند.

افراط و تفریط یعنی تجاوز به حریم دیگری و کم شدن از حریم دیگری، هر دو با قوانین مهرایزد یا میترا ناسازگار است. اما در اندیشه مزدایی هرگز اهورمزدا پیمان شکنی نمی‌کند و نقض قانون نمی‌کند. این تخلف‌ها بارها و بارها از سوی اهریمن یا انگره مینو

تکرار شده است و اهریمن معترف به شکستن حدود و تباہکاری و آسیب زدن به قلمرو اهورمزدا شده است. پس بر این اساس افراط و تفریط عملی دیوی؛ اهریمنی و جادویی است و از ویژگی‌های اهریمن است.

در کیفیت پیوند عناصر چهارگانه با افراط و تفریط دیوی، گفتنی است که از چهار عنصر، دو عنصر آب و خاک وابستگی بیشتری به اهریمن دارند و طبعاً افراط و تفریط در این محدوده‌ها پذیرفتنی‌تر است. ولیکن در آتش و باد نیز افراط‌کاری‌هایی به دستبرد دیوان صورت می‌پذیرد که منجر به آزار آفریدگان هرمزد می‌گردد. برخی از این زیاده‌خواهی‌ها و سهل‌گیری‌ها که در عناصر هست؛ در شاهنامه فردوسی اشاره شده است.

«دروج به معنی ناراستی و از آن دیوی ماده که نماینده نادرستی است اراده شده است» (اوشیدری، ۱۳۸۶: ۲۷۸). در گزارش از مینوی خرد، در باب دروج می‌نویسد: «آن مرد شجاع‌تر است که بتواند با دروج خویش ستیزه کند و به ویژه این پنج دروج را از تن دور دارد که عبارتند از؛ آز و خشم و شهوت و ننگ و ناخرسندی» (مینوی خرد، ۱۳۸۵: ۵۶).

دروج شامل هر گونه بی‌نظمی و خروج از رسوم پذیرفته‌عقلانی می‌شود. در بخش تفریط؛ خشکسالی‌هایی که به دلیل بی‌نظمی‌های اهریمن در طبیعت رخ می‌دهد، بی‌سامانی و ماده دیو دروج را می‌بینیم. مادگی و آزارندگی که از صفات عنصر آب و خاک اهریمنی است. تفریط در آب یعنی خشکاندن آب‌ها و در نتیجه خشکسالی و ایجاد تشنگی. زیرا تشنگی دیوی است که از کم آبی پدید می‌آید. «دیگر آب را آفرید برای از میان بردن دروج تشنگی» (بندهش، ۱۳۸۵: ۳۹).

یکی از موارد دروج دیو در شاهنامه که زاده افراط و تفریط عنصر آب است؛ در خان‌های اسفندیار به شکل تشنگی و نبود آب دیده می‌شود.

از آن پس که اندر بیابان رسی	یکی منزل آید به فرهنگ سی
همه ریگ تفته است دگر خاک‌وشخ	برو نگذرد مرغ و مور و ملخ
نبینی به جایی یکی قطره آب	زمینش همی جوشد از آفتاب
نه بر خاک اوشیر یابد گذر	نه اندر هوا کرکس تیز پر
نه بر رخ و ریگش بروید گیا	زمینش روان ریگ چون توتیا

(شاهنامه، ۱۳۷۵: ۶/ ۱۸۴)

بی‌آبی زاده اهریمن و خواست آگاهانه او برای آزار رساندن به موجودات است. بیابان‌ها جاهایی هستند که تخم و شیار نشده‌اند و متعلق به اهریمن‌اند. هر بیابان که آب در آن نیست گیاه در آن کاشته نشود دروج ماده در آن مسکن دارد و تفریط آب است و دلخواه اهریمن. اسفندیار در این خان باید بتواند بر دروج تشنگی و تفریط دیوی آب؛ غلبه کند. در خان دوم رستم نیز این دروج دیو ماده را به شکل تشنگی و بیابان سوزان می‌یابیم. جایی که عنصر آب خود را از چشم پهلوان پنهان می‌کند و در کنترل اهریمن قرار می‌دهد.

پی اسب و گویا زبان سوار ز گرما و از تشنگی شد ز کار
تن پیلوارش چنان تفته شد که از تشنگی سست و آشفته شد
بیفتاد رستم بر آن گرم خاک زبان گشته از تشنگی چاک‌چاک
(شاهنامه: ۲/ ۹۳)

از کارهای دیوان و اهریمنان، ساختن و پدید آوردن بی‌نظمی و افراط و تفریط در آب، باد آتش و خاک است. این عمل جادویی را در شاهنامه از سوی دیوان به فراوانی می‌بینیم. افراط در هوای گرم، که تشنگی و داغی و سوزندگی باد و بادهای سوزان و پدید آمدن بیابان‌ها را موجب می‌شود. افراط در سردی هوا عنصر باد؛ که توفان‌های ویرانگر و گردبادها و یخبندان، کولاک، برف و بوران پدید می‌آورد. افراط در آتش؛ سوزاندن طبیعت و بی‌حاصلی و مرگ جانداران، آتشفشان، صاعقه و برق‌های آسمانی را پدید می‌آورد. افراط در عنصر آب هم گرداب‌های مکنده، آب‌های خروشنده و غران؛ سیل و باران‌های مهار نشده را پدید می‌آورد. همه این‌ها مظاهر خشم و برانگیختگی حاصل از دستکاری دیو دروج مادینه در طبیعت و حاصل افراط و تفریط هستند.

در باورهای اساطیر برخی ملل از جمله ایران، هستی، موجودیت خود را از نیرویی مادینه به واسطه قدرت زاینده‌اش به دست آورده است. (اولادی قادیکلایی و دیگران، ۱۴۰۳: ۳۵).

نمونه‌های مصنوعی که آگاهانه دیوان بدان دست می‌یازند و با جادوگری تولید می‌کنند؛ پدید آوردن تاریکی و تفریط در عنصر آتش است. وقتی در نور تفریط شود، تاریکی مصنوعی پدید می‌آید. تولید تاریکی شب با جادوی دیو سفید در مازندران:

شب آمد یکی ابر شد با سپاه جهان کرد چون روی زنگی سیاه
چو دریای قارست گفתי جهان همه روشنائیش گشنه نهان
یکی خیمه زد بر سر از دود و قیر سیه شد جهان چشم‌ها خیره خیر
(شاهنامه: ۸۶ / ۲)

اولاد دیو هم این شب مصنوعی را در رویارویی با رستم پدید آورده بود:

به اولاد چون رخس نزدیک شد به کردار شب، روز تاریک شد
(شاهنامه: ۱۰۱)

افراط در گرما و سرما در داستان‌های اسکندر نیز تقلید شده است. نخست افراط در سرمای جادویی که دیوهای نزدیک به شهر هروم پدید آوردند:

دو منزل بیامد یکی باد خاست وزو برف با کوه و درگشت راست
تبه شد بسی مردم پایکار ز سرما و برف اندر آن روزگار
(شاهنامه: ۷۷ / ۷)

این سرما و برف، افراط در سرما و باد یا عنصر هوا است که تحت کنترل جادوگران پدید آمده است و پس از آن افراط در گرما و داغی باد؛ با تسلط جادو بر آتش و باد پدید می‌آید:

بر آمد یکی ابر و دودی سیاه بر آتش همی رفت گفתי سپاه
زره کتف آزادگان را بسوخت ز نعل سواران زمین بر فروخت
(شاهنامه: ۷۸ / ۲)

«هر دو رود به هم نیرویی فراز تازیدند. زیرا پیش از آمدن اهریمن بی‌تازش بودند. هنگامی که دروج را نابود کنند، باز بی‌تازش شوند» (بندهش، ۱۳۸۵: ۷۵).

جادو با نموده‌های مختلفش، قدمتی به اندازه روایات اساطیری دارد و پی بردن به ابتدایی‌ترین نوع آن و شیوه‌های گوناگون آن می‌تواند دریچه‌هایی برای درک اندیشه و باورهای انسان کهن و به دنبال آن مشکلات و معضلات او و نحوه برخوردش با آنها و

به‌طور کلی با دنیای پیرامونش بگشاید. (نیکنامی و دیگران، ۱۴۰۱: ۲۵)

تازش و به خشم و افراط دویدن آب‌ها، حاصل از عمل افسارگسیختگی دیوی و افراط در حرکت است. آب‌های خروشان که به طبیعت آسیب می‌زنند تحت کنترل و خدمت اهریمن هستند. نمونه آن در شاهنامه فراوان است و شهریاران هرمزدی چون فریدون و کیخسرو به نیروی فره بر آن آب‌های خروشان و کشنده چیره می‌شوند. اما افراسیاب تورانی که نماد و نمود دیو اهریمنی است در میان آب‌های آرام هم دستگیر می‌شود. آب جیحون در بهار بسیار غرنده و کفک افکن و تیز و تند است و تازندگی اهریمنی از آن تعبیر می‌شود.

بهاران و این آب و این موج تیز	چو اندر شوی نیست راه گریز
بهاران و جیحون و آب روان	سه جوشن‌ور واسپ و برگستان
بدین ژرف دریا چنین بگذرد	خردمندش از مردمان نشود

(شاهنامه: ۲۲۹/۳)

اما کیخسرو با فره یزدانی می‌تواند بر اژدهای مهار گسیخته آب چیره شود.

بدو گفت گیو ار تو کیخسروی	نیابی ازین آب جز نیکویی
به بد آب را کی بود بر تو راه	که با فر و برزی و زیبای گاه
گذشتند هر سه بدان سو درست	جهانجوی خسرو سروتن بشست

(شاهنامه: ۲۲۸)

اهریمن با کنترل و استخدام آب‌ها، خشکسالی پدید می‌آورد. تفریط در عنصر مقدس آب سبب خشکیدن منابع آبی و نابردن ابرهای باران‌زا می‌گردد.

در زمان پادشاهی زو تهماسب خشکسالی بزرگی رخ می‌دهد. خشکاندن گیاه کار اهریمن است.

همان بد که تنگی بد اندرجهان	شده خشک خاک و گیا رادهان
نیامد همی ز آسمان هیچ نم	همی بر کشیدند نان با درم
چو مردم بدارد نهاد پلنک	بگردد زمانه بر او تار و تنگ

(شاهنامه: ۵۵/۲)

حکیم اذعان می‌دارد که هرگاه مردمان به جای نیکی و خوش‌عهدی، همچون: پلنگان خوی اهریمنی به کار بندند، آب از آسمان و برکت از سفره‌هاشان رخت برمی‌بندد. مردم باید به خوی اهورمزدا باشند، وقتی اهریمن بتواند موفق شود و درون مردم را به خوی اهریمنی تغییر دهد، آب را از آسمان می‌بندد و می‌خشکاند.

افراسیاب تورانی که از نظر ایرانی‌ها، نمونه زمینی یک اهریمن و دیو تمام عیار است؛ با خشکاندن رودها و تغییر مسیر آب‌ها به دریاهاى شور؛ سبب می‌شد تا مردم ایران در مضیقه کم آبی بیفتند. «وی در فن احداث کاریزها و هدایت آب‌ها مهارت به سزایی داشته است... آب هزار چشمه و آب رودخانه هلمند را هفت رود پر آب دیگر را که قابل کشتی‌رانی بودند، به دریاچه کیانسیه سرایز کرده و این روش زمین‌هایی بایر را آباد کرده است» (رضی، ۱۳۸۱: ۱۵۲۶). در واقع، افراسیاب آب مردمان ایران را می‌خشکاند و به مردمان خویش می‌بخشیده است تا ایرانیان دچار خشکسالی بشوند. «درباره افراسیاب گویند که در دریای کیانسه یک هزار چشمه آب را چه بزرگ و چه کوچک به بلندای اسب، شتر و گاو و به بلندی خر، پایمال کرد و در همان دریا چشمه زراومند را پایمال کرد... و مردم نشانده را نابود کرد» (بندش، ۱۳۸۵: ۷۶).

افراط در عنصر باد، نیز کشنده و نابودگر است. با آنکه ایزد باد مقدس است و مورد ستایش مؤمنان است اما چهره باد بد؛ چهره‌ای است متمایل و در اردوگاه اهریمن. بادهای اهریمنی وزنده و ویرانگرند و توفان‌زا و به دام و دهش و مردمان آسیب می‌رسانند. در این میان ابرقهرمانان ملی چون گرشاسب و رستم با این چهره ویرانگر باد بد گزنده؛ اسطوره‌ها و حماسه‌ها ساخته‌اند.

«منقاد ساختن و به بند کشیدن دیو - واته - دیو توفان و باد مخرب را... دیوان که از اعمال گرشاسب بسی در رنج و حرمان بودند به تحریک دیو واته او یو پرداختند و بدو گفتند که گرشاسب وی را نیز برخواهد انداخت. پس باد بر آن شد تا بر پهلوان چیره شود و با زور فراوان وزیدن گرفت و همه چیز را از جای خود برکند و زمین را به توده غباری بدل کرد. اما چون به گرشاسب رسید وی را نتوانست از جا بجنباند. پس گرشاسب وی را به بند کرد و در زیرزمین محبوس کرد» (رضی، ۱۳۸۱: ۱۶۸) توجه کنیم که جایگاه و مسکن اصلی باد بد، در زیر زمین و نزد اهریمن است. رستم هم اکوان دیو را که از نسل دیو باد بد «ویو» است از میان برمی‌دارد. باد افراطی و گزاینده اکوان گله‌های دام مردم را

نابود می‌کرد به دست قهرمان ملی ایران کشته شد. شاه ایران می‌دانست اکوان چهره‌ای از اهریمن است. به رستم مأموریت داد که با اهریمن بجنگد.

بدانست خسرو که آن نیست گور	که بر نگذرد گور ز اسپي به زور
به رستم چنین گفت کین امر نیز	به پیکار بر خویشان سنج نیز
برو خویشان را نگه‌دار از او	مگر باشد آهرمن کینه جوی

(شاهنامه: ۴/۳۰۳)

«دیوهای باد نمی‌گذارند که باران‌ها و ابرها بیایند. این دیوها باعث ویرانی و تباهی‌اند. بادهای شر به شکل اسطوره‌ای که مردم آن را [برای آسیب‌های بادی] به بند می‌کشند» (بهار، ۱۳۸۶: ۲۸۱).

از چهره‌های اکوان که به باد بد نزدیک است؛ باد شمال است. شمال مسکن دیوهاست و مسکن بادهای سخت و ویرانگر زیرزمینی است.

چهارم بدیدش گرازان به دشت	چو باد شمالی برو برگذشت
درخشنده زرین یکی‌باره بود	به چرم اندرون زشت پتیاره بود

(شاهنامه: ۴/۳۰۳)

جز اکوان دیو این شاید بدن	ببایستش از باد تیغی زدن
چو اکونش از دور خفته بدید	یکی باد شد تا بر او رسید

(همان)

(همان)

افراط و تفریط در تمامی مظاهرش، عملی نکوهیده و اهریمنی است. افراط در خوردن و خوابیدن و شهوت جسمانی از شعبه‌های آز، دیو ماده اهریمنی محسوب می‌گردد. توجه بیشتر از حد عادی به جسم؛ خواسته دیو است چون دیو و اهریمن برای مردمان مرگ آرزو می‌کنند و این کار را با آراستن جلوه‌های آز در جسم مردمان به انجام می‌رسانند. «آز که ورن را هم دربرمی‌گیرد به هر دو جنبه آدمی یعنی طبیعت جسمانی و خرد او حمله

می‌برد. او اساساً به منزله سواستفاده از فعالیت‌های مشروع و درست است. بنابراین در جنبه مادی حرص و شهوت و جنبه مینوی - کارگیری غلط خرد (اندیشه) است. از جرثومه بی‌نظمی دروج و آشفتگی است» (زهر، ۱۳۸۴: ۲۷۵).

در شاهنامه فردوسی پزشکی که اسکندر را بهبود می‌بخشد در نکوهش از و شهوت بسیار می‌گوید:

سر دردمندی بدو گفت چیست	که بردرد زان پس بپاید گریست؟
بدو گفت هرکس که افزون خورد	چو بر خوان نشیند خورش ننگرد
نباشد فراوان خورش تندرست	بزرگ آنکه او تندرستی بجست

(شاهنامه: ۲۸ / ۷)

در نکوهش افراط در شهوت نیز چنین می‌گوید:

بدو گفت کز خفت و خیز زنان	جوان پیر گردد به تن بی‌گمان
---------------------------	-----------------------------

(همان: ۲۹)

دیو از که ماده دیو افراط است، با خوردن فراوان آسیب فراوان وارد می‌آورد. «آز، دیو حرص به طریقی با خوردن گوشت یکی می‌شود زیرا وقتی خورنده، خوردن گوشت را متوقف می‌سازد، از مجبور می‌شود به اهریمن روی آورد و از او می‌خواهد تا او را به بلعیدن دیوان وا نهد» (زهر، ۱۳۸۴: ۲۷۸).

دیو از آن چنان حریص است که هرگاه چیزی برای خوردن نیابد مجبور می‌شود خود اهریمن و دیوان دیگر را ببلعد تا سیر شود. در شاهنامه از در خوردن را نخست بار، دیو یا ابلیس به ضحاک می‌آموزد و او را به خوردن گوشت تشویق می‌کند. این بدعتی در دین بود.

چو بشنید ضحاک بنواختش	ز بهر خورش جایگه ساختش
کلید خورش خانه پادشا	بدو داد دستور فرمان روا
ز هر گوشت از مرغ واز چارپای	خورشگر بیاورد یک یک به جای
به خورش پپرورد برسان شیر	بدان تا کند پادشا را دلیر

خورش زرده خایه دادش نخست	بدان داشتش یک زمان تندرست
بخورد و برو آفرین کرد سخت	مزه یافت خواندش ورا نیکبخت
خورشها ز کبک و تذرو سپید	بسازید و آمد دلی پر امید
شه تازیان چون به نان دست برد	سر کم خرد مهر او را سپرد
سیم روز خوان را به مرغ و بره	بیاراستش گونه گونه یکسره
به روز چهارم چو بنهاد خوان	خورش ساخت از پشت گاو جوان
بدو اندرون زعفران و گلاب	همان سالخورده می و مشک ناب

(شاهنامه: ۱/ ۴۷)

در این ابیات افراط دیوی در خوردن گوشت و در نتیجه زایل شدن خرد مینوی تاکید می شود و به همان نسبت تفریط در خوراک سبب ضعف خرد و جسم می گردد. فردوسی در بخش نوشیروان اشاره می کند که ز نیرو بود مرد را راستی/ ز سستی کژی زاید و کاستی. بر همین نکته تأکید می کند که ناخوردن سبب ضعف قوای دماغی و عقلانی و زوال خرد می گردد. پس تفریط و افراط هر دو به جسم و جان آسیب می زنند. «سود هر چیز در پیمان است و نابودی و از دست دادن آن از افراط و تفریط است» (شاکد، ۱۳۸۶: ۲۸۳).

جمشید پیشدادی، دشمن دیوان افراط کار است. شهرت جمشید به مبارزه با افراط و تفریط دیوی در پیوستگی او با چهره خورشیدگون او و جشن های گاهنبار خورشیدی که به ارمغان آورد متجلی شده است.

«مردمان به ضحاک گفتند که جم از جهان نیاز و تنگدستی، گرسنگی و تشنگی، پیری و مرگ، شیون و مویه، سرما و گرما را که ناشی از افراط کاری در آمیزش با دیوان بود دور کرد» (رضی، ۱۳۸۱: ۲۵۵). جم با آفریدن میانه روی و اعتدال، توانست افراط تفریط را از میان بردارد. اعتدال یعنی در هر کار، در هر اقدام، در هر فصل، در خوردن و خوابیدن و... آدمی راه میانه را برگزیند. اعتدال یعنی آنکه آدمی بتواند در هر کار و اقدام، در خوردن و خوابیدن؛ در رفتار و گفتار و نظایر آن راه میانه را برگزیند. یکی از جلوه های اعتدال در گرما و سرما را که تحت عنوان آغاز فصل بهار و نوروز گاهنبار به دست جمشید معرفی شد، در شاهنامه به شکل پررنگ می یابیم.

جمشید عید نوروز را که تعادل میان زمستان و تابستان و سرما و گرماست به میان

مردم آورد و افراط کاری دیوان را که سرمای زمستان و گرمای تابستان می آفرینند از میان برداشت. افراط در سرما به عنصر آب وابسته است که خود دیو محسوب می گردد و افراط در گرما به عنصر آتش مربوط است که در کنترل دیوها قرار می گیرد و به اهریمن خدمت می کند. یعنی چهره دوگانه آب و آتش در زمستان های سرد و تابستان های داغ متجلی می شود و این چهره عناصر آب و آتش چهره های اهریمنی است. جمشید برای مبارزه با دیو سرما و گرما، بهار را و اولین روز آن نوروز را متداول کرد و جشن گرفت و برگردونه سوار شد.

به فر کیانی یکی تخت ساخت	چه مایه بدو گوهر اندر نشاخت
چو خورشید تابان میان هوا	نشسته بر او شاه فرمان روا
سر سال نو هرمز فرودین	برآسوده از رنج روی زمین
چنین جشن فرّخ از آن روزگار	به ما ماند از آن خسروان یادگار

(شاهنامه: ج ۱ / ۴۲)

دوزخ نیز سزای دیوان و اهریمنان است. به هرآن اندازه که کردار ناشایست کرده باشند، افراط در کردار نادرست و ناراست داشته باشند، افراط در عذاب دوزخی خواهند دید. دوزخ چیزی جز افراط در عنصر آتش و گرما نیست. از سویی آنقدر تاریک و سیاه است که سیاهی آن به حالت لمس کردنی در می آید و آنقدر سرد و یخبندان است که افراط در عنصر آب را در خود دارد.

«انغرمنگه یعنی دوزخ، تاریکی جاودان، تیرگی و ظلمت بی پایان. دوزخ، جزء نخست ترکیب انغر به معنی بی پایان، همیشگی و جاویدان، جزء دوم تمنگه به معنی تاریکی، نابینایی، تیرگی، نادانی و...» (رضی، ۱۳۹۴: ۲۱) پس مجازاتی بالاتر از تحمل عذاب سرمای سخت یا گرمای داغ که فلز را آب می کند، نیست. این سرما و گرما در نهایت افراط خود؛ با ابزاری چون عنصر آتش و عنصر آب زاده می شود. از سویی دیگر تاریکی بیش از حد نیز عذابی است جهنمی برای بد کاران. تاریکی معادل تفریط در عنصر آتش است.

۲-۲- میانه روی و تعادل یا افراط و تفریط در کنش های چهار عنصر

در میان ادیان و آیین های باستانی ایران، حفظ تعادل و میانه گروی، دیدگاهی پسندیده

و باوری مقدّس بوده است ولی از آن میان آیین مهر و میترا بی‌نگاهی ویژه بدین باور مقدّس داشته است. تا آنجا که از شاخصه‌های اساسی شناخت میترا و یکی از معانی نهفته در نام واژه مهر و میترا؛ همین خصیصه میانه‌روی و اندازه نگاه داشتن بوده است. محقق میتراشناس، گری، معتقد است که مفهومی که از نام واژه میترا برمی‌آید؛ ایزد عدالت و اندازه‌گیری دقیق است همان گونه که واژه «متر» به معنی اندازه‌گیری از این معنی برمی‌آید «موجه‌ترین و پذیرفتنی‌ترین رشته این واژه āa به معنای اندازه‌گیری کردن است. از mitram در اصل به معنای اندازه‌گیری mitras اندازه‌گیر مشتق شده است. سپس در واژه‌های اوستایی ودایی به معنای ایزد سنجشگر به مقام خدایی رسیده است. اندازه‌گیر روز (خورشید) و اندازه‌گیر روابط درست آدم‌ها (پیمان) و عدالت و دوستی است» (ثاقب‌فر، ۱۳۸۵: ۲۲۱).

از این جاست که می‌توان مفاهیم انتزاعی دیدگاه‌های متعادل و میانه روانه را در آیین میترا بی‌دید. بدیهی است تقدّس تعادل و میانه روی حکم بر شئامت و صفات اهریمنی افراط و تفریط می‌کند. در آیین میترا، هر چیز تا وقتی که از حد اعتدال خارج نشود؛ مقدّس و درست است و هرگاه از جاده راستی عدول کند و به سمت و سوی انفعال و سکون یا تجاوز و تعدی حاصل از افراط متمایل شود، به یقین عملی اهریمنانه خواهد بود. سنت دیو به شمار آوردن افراط و تفریط در آیین مزدیسنا بی‌نیز، ریشه در همین باور باستانی ایرانی دارد.

شاید بتوان دو چهره دانستن چهار گوهر آب، خاک، آتش و باد را در کنار این سنت کهن بدین شیوه توجیه کرد که چهره‌های در گردش و متغیّر این عناصر، هرگاه در تدویر کیهانی خود از حد اعتدال خارج شوند صفات و خصایص اهریمنی به خود می‌پذیرند و از تقدّس اعتدالی خویش عدول می‌کنند. همان گونه که آب، پاک و مطهر است اما یخ و زمستان و کولاک (که افراط در سرمای آب است) وابسته به اردوی اهریمن است. باد بسیار گرم و سوزاننده و باد زمهریری، اهریمنی است اما باد ملایم و نسیم، پدیده‌ای بهشتی دانسته می‌شود و به همین ترتیب، چهره‌های دگرگون شونده هر چهار عنصر؛ هرگاه به افراط و تفریط گرایند، از مقام قدسی و الوهی خویش خروج می‌کنند و به‌عنوان کارگزاران اهریمن، به آفرینش هر مزدی آسیب می‌رسانند.

در اسطوره آفرینش مانوی، داستانی مرتبط با میانجی‌گری در پیکار میان هرمزد و اهریمن و پیدایش چهار عنصر آب، خاک، آتش و باد وجود دارد که بر سنت قدسی دانستن

میان‌روی تاکید می‌نهد. «در آغاز، گوهر روشنایی و گوهر تاریکی از هم جدا می‌زیستند و جهان روشنایی از تاریکی آسیب دیوان در امان بود... یک روز از دیو بر جهان روشنایی حمله برد... زروان، هرمزد را برای راندن دیوان فرستاد. هرمزد پنج عنصر نورانی آب، باد، آتش و نسیم نور را سلاح جنگ کرد و آتش را چون تیغ در دست گرفت و به نبرد دیوان شتافت. اما هرمزد از دیو آز شکست خورد و مدهوش افتاد. آنگاه زروان برای نجات هرمزد، مهر ایزد را ندا داد. مهر ایزد به پیکار دیوان رفت و آنان را در هم شکست و آب و آتش و عناصر نورانی را آزاد کرد» (رضی، ۱۳۸۱: ۲۳۰).

در این اسطوره و اساطیر زرتشتی دیگر نظایری از میان‌گری و داوری میترا، همچنین مبارزه او علیه افراط و تجاوز دیوان می‌توان یافت. در سنت مزدایی نیز دشمن دانستن و دیو برشمردن از و افراط و تفریط به فراوانی دیده می‌شود.

آن‌گاه که هرمزد و اهریمن پیمان کردند که چندین سال بر جهان حکومت رانند؛ اهریمن با تجاوز به حد و مرز تعیین شده پیشین، پیمان را نقض می‌کند و هزار سال بیش از آنچه قرارداد کرده بودند، حکومت می‌راند. این افراط و تجاوز، نتیجه آز دیو است. اینجا میترا؛ ایزد نگاهبان پیمان‌ها؛ با ورود به صحنه و مبارزه با متجاوز؛ فضا را برای ایجاد تعادل و برقراری نظم و سامانی که به دست دیو افراط و تفریط پایمال شده بود، آماده می‌کند. «اصل مادینه آشوب و هرج و مرج که از است ضد نظم و دادستان و میان‌روی است» (زهر، ۱۳۸۴: ۸۰).

بر پایه چنین پنداشت‌های اسطوره‌ای است که در داستان‌های شاهنامه فردوسی، تبلور خویشتکاری‌های مختص عناصر اربعه را در قالب خشم افسارگسیخته طبیعت می‌بینیم. آنجاکه این چهار گوهر در اجرای خویشتکاری به افراط یا تفریط می‌گیرند و ویرانی و تباهی مردمان و جانوران را فراهم می‌آورند؛ خروج از نظم و میان‌روی و آرامش را و ورود به دروج (بی‌نظمی) و آشوب را پدید می‌آورند.

پیش از یادکرد نمونه‌هایی از افراد و تفریط در چهار گوهر در شاهنامه؛ برای وضوح بیشتر مطلب، بندهایی از مینوی خرد در خصوص میان‌روی و افراط و تفریط را ذکر می‌کنیم. «دوزخ تاریک، جای‌هایی از آن از سردی همچون سردترین یخ و برف است. و جای‌هایی از آن از گرمی همچون گرم‌ترین و سوزان‌ترین آتش است. و جای‌هایی از آن از بدبویی چنان است که بلرزند و بیفتند. همواره تاریکی آنان چنان است که آن را به دست بتوان گرفت» (مینوی خرد، ۱۳۸۵: ۳۱ و ۳۰). در این بندها، اعتدال و میان‌روی در هوا

و تاریکی و روشنی و سردی و گرمی دیده نمی‌شود. چون اعتدال همان بهشت است. بهشت جایگاه میانه و معتدل و بهترین‌هاست. نور و روشنی و بوی‌ها در بهشت به میزان اعتدال و آرامش بخش وجود دارند. اما افراط در دما و نور، سبب سوزش و مرگ است که ویژگی دوزخ است و تفریط در نور و دما سبب یخ‌زدگی و مرگ می‌شود. افراط و تفریط در دو سوی راست و چپ از میانه؛ به مفهوم شرایط اهریمنی است. بازتاب این نگرش‌ها را در حماسه ملی می‌توان یافت. نمونه را؛ «و هر که می، بیش از اندازه خورد این چند عیب در او پیدا شود: چه خرد و هوش و حافظه و تخم و خونس را کاهش دهد و بیماری اندوزد. رنگ گونه را برگرداند» (همان: ۳۸). در شاهنامه، در داستان اسکندر چنین می‌خوانیم:

بفرمود تا پیش رفتش پزشک	که علت بگفتی چو دیدی سرشک
بدو گفت هر کس که افزون خورد	چو بر خوان نشیند، خورش ننگرد
نباشد فراوان خورش تندرست	بزرگ آن که او تندرستی بجست
بیامیزم اکنون تو را دارویی	گیاها فراز آرم از هر سویی
همان رنگ چهرت به جای آورد	به هر کار پاکیزه رای آورد
چو شب تیره شد آن نبشته بجست	بیاورد داروی کاهش درست
همان نیز تنها سکندر بخت	نیامیخت با ماه دیدار جفت

(شاهنامه: ۳۰/۷)

افراط در خورش و شهوت اندوزی، علت پدید آمدن بیماری‌های تن و روان است و در نگرش باستان، بیماری زاده اهریمن آز و حرص و افزون طلبی است. اما در این مقاله، افراط و تفریط در حوزه چهار گوهر، مورد بحث است.

باد در شاهنامه فردوسی به هر دو جلوه؛ میانه و متعادل و افراطی و تفریطی؛ در داستان‌های پهلوانان حماسی آمده است. جلوه‌های منفعل و تفریط‌کار و جلوه‌های افراطی و ویرانگر باد، تحت فرمان و در خدمت‌گزاری اهریمن و به یاریگری سپاه دشمن منتسب هستند. جلوه‌های متعادل باد، یاریگر سپاه اهورایی و پیروزگر ایرانیان در نبرد و دفاع از میهن آریایی شمرده می‌شوند این خویشکاری حماسی باد در شاهنامه دگردیسی همان خویشکاری اسطوره‌ای باد در پنداشت اوستایی آن است وای و وای وتر در اوستا به باد

یاریگر انیران و باد یاریگر کیخسرو فرگشت یافته است.

نقش مایه اهورایی و ایزدانه باد را در شکل «وایو» به وضوح می‌توان در سفر دریایی کیخسرو و به یاری شتافتن آن ایزد دید. و جلوه دیگر یاریگری ایزد «ویو» را در داستان بیژن می‌توان یافت، آن هنگام که به دعای بیژن در پای چوبه دار و به اجابت دعای او، پیران ویسه فرا می‌رسد و او را از مرگ می‌رهاند.

در شاهنامه خالقی مطلق و شاهنامه به کوشش سعید حمیدیان، نقش مایه ایزدانه «ویو» در یاریگری کیخسرو در گذر پیروزمندانه هفت ماهه بر دریا، به یکسان آمده است:

به بخشایش کردگار سپهر	هوا رام شد باد ننمود چهر
گذشتند بر آب بر، هفت ماه	که بادی نکرد اندر ایشان نگاه

(شاهنامه، ۱۴۰۰: ۲/ ۸۶۹)

در شاهنامه بر پایه چاپ مسکو به کوشش سعید حمیدیان چنین آمده است:

به شش ماه کشتی برفتی بر آب	کزو ساختی هرکسی جای خواب
به هفتم که نیمی گذشتی ز سال	شدی کژ و بی‌راه باد شمال
چنان خواست یزدان که باد هوا	نشد کژ با اختر پادشا
به بخشایش کردگار سپهر	هوا شد خوش و باد ننمود چهر
گذشتند بر آب بر، هفت ماه	که بادی نکرد اندر ایشان نگاه

(شاهنامه، ۱۳۷۵: ۴/ ۳۵۲)

در خان زن جادو، آن‌گاه که اسفندیار زنجیر در گردن جادوزن می‌افکند و سحر و جادوی او را باطل می‌کند؛ باد یاریگر جادو که ماهیتی ویرانگر دارد آمیخته با گردی سیاه به آسمان برمی‌خیزد.

چو جادو بمرد آسمان تیره گشت	بر آن سان که چشم اندر آن خیره گشت
یکی باد و گردی برآمد سیاه	بپوشید دیدار خورشید و ماه

(شاهنامه: ۱۷۹/ ۶)

به تعبیر بندهش، باد آرام همان است که خوی بهشتی و متعادل دارد. نه به افراط و

نه به تفریط می‌وزد. آن باد اهورایی است. «هر چیزی را نظم زمانه از باد است. چون به زیانمندی وزد، باد جان هنج خوانند و چون به سودمندی وزد باد را فرارون باد خوانند» (بنددهش، ۱۳۸۵: ۸۹).

نظم و سامان زادهٔ میانگی و تعادل است. آشوب و بی‌سامانی، زادهٔ افراط و تفریط دیوی و خروج از نظم است. خواست دیوان، آشوب و ناآرامی و ویرانگری است که در نتیجهٔ عدم تعادل پدید می‌آید. هرگاه نظم طبیعی بگسلد و آشوب افراطی پدید آید؛ اهریمن کامگی پدید آمده است.

در داستان اردوان، جلوهٔ آشوبناک و افراطی باد بد را در قالب داستان می‌بینیم:

سرانجام ابری برآمد سیاه	بشد کوشش و رزم را دستگاه
یکی باد برخاست از انجمن	دل جنگیان گشت زان پر شکن
بتوفید کوه و بلرزید دشت	خروشش همی از هوا برگذشت
دو فرزند او هم گرفتار شد	بر او تخمهٔ آرشی خوار شد

(شاهنامه: ج ۷/ ۱۳۴)

بنددهش تصریح می‌کند که نیروی اهریمنی در چهار عنصر به میزان بالا کنترل کنندگی دارد و هرگاه اراده کند می‌تواند از چهار عنصر به سود خویش و به زیان آفرینش هرمزدی بهره بگیرد. «گوید در دین، که اهریمن هنگامی که در تاخت، واخش (روح، در مورد غیر انسان) خرفستران (جانوران زیان‌بار و اهریمنی) را چون مار و گژدم با آب و زمین و گیاه درآمیخت. از این چهار عنصر پدید آمدند از این چهار عنصر که آب و زمین و باد و آتش است، همی پدید آمدند. ایشان را واخش بزه‌گری و بدکامگی از آن اهریمن است» (بنددهش، ۱۳۸۵: ۹۷).

دیگر آن‌که هر بی‌نظمی که در عملکرد چهار عنصر پدید می‌آید، کردهٔ دیوان است از آن‌که دیو دشمن نظم و تعادل است. پس افراط و تفریط در خویش‌کاری آن عناصر، پدیده‌ای اهریمنی است. نمونه‌هایی از افراط در چهار عنصر در بنددهش به اندک شرح آمده است:

۲-۳- افراط در بارش باران

«تیشتر و اپوش دیو با یکدیگر نبرد کنند. چون دیوان پیروز شوند، آن باران را تکه تکه به زیانمندی آفریدگان بارند. چون ایزدان پیروز شوند، به سودمندی و به اندازه بارانند. چنین گوید که اگر به ابایست (خواست) ایزدان بارد، یک روز و نیم بارد. یک روز و نیم بعدی را اگر بارد به ابایست جادوان، نیز کیکان و نیز دیوان است» (همان: ۹۶) و در جایی گفته است که اگر باران سرشک بارد، این بارش طبیعی و مورد نیاز و سود آفرینش است. اما دمای بهشتی که به سود آفرینش است نه سرد است و نه گرم. سردی و گرمی حاصل دستبرد اهریمن در طبیعت هرمزدی است. در بهشت سرما و گرمای کشنده و آزارنده جایی ندارد. سرمای زمهریر و گرمای دوزخ از آن اهریمن است. افراط و تفریط در دمای هوا، کرده اهریمن است.

«این آتش که افتد، که همه مردم برق خوانند، نیز سنگ است. از دریاچه با آب فراز به اندروای شود. چون به دست دیوان دشمن تیشتر افتد، به جادویی آن را گیرند و تفته کنند و تباه کنند. به گرمی و خشکی یا سردی و خشکی بسیار، پلید کنند و به زیان مردمان باز به جهان فراز آورند» (همانجا).

بر پایه باور بندهشی، افراط و تفریط و خروج از میانه روی، عملی دیوی و اهریمنی است و می‌تواند در آفرینش هرمزدی حتی در چهره‌های قدسی نظیر چهار عنصر نیز، رفتاری اهریمنی بیافریند.

این باور را در شاهنامه فردوسی می‌توان یافت و بر این هم‌داستان شد که حماسه آینه بازتاب دهنده اسطوره است. جادو و عملیات اهریمنانه جادوگری که سبب ایجاد افراط و تفریط در عنصر آب و باد می‌شود و به تبع آن، کارگزاران جبهه نیکی را دچار تنگی و سختی می‌نماید؛ در داستان کاموس کشانی به وضوح همچون بازتابی از تاثیر اسطوره‌ای اهریمن بر آب و باد؛ دیده می‌شود:

به افسون به هر جای گسترده کام
بدانسته چینی و هم پهلوی
کز ایدر برو تا سر تیغ کوه
بر ایشان بیاور هم اندر زمان
برآمد یکی باد و برف دمان

ز ترکان یکی بود بازور نام
بیاموخته کژی و جادویی
چنین گفت پیران، به افسون پژوه
یکی برف و سرما و باد دمان
چو بازور در کوه شد در زمان

همه دست آن نیزه‌داران ز کار فروماند از برف در کارزار
از آن رستخیز و دم زمهریر خروش یلان بود و باران تیر
(شاهنامه: ج ۴ / ۱۳۸)

از آنجا که جادوی اهریمنی، با نیروی یاریگر هرمزد، محکوم به نابودی و فنا است؛ دعا و نیایش سربازان جبهه هرمزدی؛ سبب می‌شود تا افراط‌کاری دیوان جادوگر بر عوامل طبیعی چون آب و باد؛ باطل شود و به میانه و اعتدال هرمزدی بدل گردد.

نبد جای گردش در آن رزمگاه	شده دست لشگر ز سرما تباه
سپهدار و گردن‌کشان آن زمان	گرفتند زاری سوی آسمان
همه بنده پر گناه توایم	به بیچارگی دادخواه توایم
ز افسون و از جادوی برتری	جهاندار و بر داوران داوری
تو باشی به بیچارگی دستگیر	توانا تر از آتش و زمهریر
از این برف و سرما تو فریادرس	نداریم فریادرس جز تو کس
هوا گشت زان سان که از پیش بود	فروزنده خورشید را رخ نمود

(شاهنامه: ج ۴ / ۱۳۹)

به تصریح متن زادسپرم، سه ماه مانده به رستخیز، آشوب و فتنه افراط و تفریط در چهار عنصر شدت می‌یابد. در بینش اساطیری کهن، برآشفته‌گی طبیعت، حاصل برهم‌خوردگی میانه‌روی و پدیدآیی افراط در سامان گیتی است. این عمل که ذاتی اهریمنی دارد در آغاز رستخیز، قدرت و قوت می‌یابد. «چون سه ماه به رستخیز مانده است، جنگی بزرگ درگیرد به همان‌گونه که در آغاز آفرینش بود. همان‌گونه که آن نبرد بزرگ در آغاز به بارش آب و وزش باد آب افزای بود؛ آن نبرد واپسین نیز به تازش آتش و باد شگفت آتش افروز خواهد بود» (گزیده‌های زادسپرم، ۱۳۸۵: ۷۳).

تازش آتش، باد، آب و خاک به مفهوم وانهادگی خصلت طبیعی هرمزداد آنها و آغاز به افراط‌کاری و تجاوز از محدوده خویش، تحت فرمان اهریمن است. این عمل که تبعات آشوب‌زای دارد در شاهنامه فردوسی به شیوه و شکل داستانی و حماسی خود بازتاب یافته است. در خان دوم رستم و همچنین در خان نهم، اسفندیار؛ آنچه پهلوان هفت خان پرداز را می‌آزارد؛ افراط در

گرما و سرمای خاک و باد است. سخن از ریگ تفته و زمین سوزان آشناک می‌رود:

یکی راه پیش آمدش ناگزیر	همی رفت بایست بر خیره خیر
بی اسب و گویا زبان سوار	ز گرما و از تشنگی شد ز کار
تن پیلوارش چنان تفته شد	که از تشنگی سست و آشفته شد
بیفتاد رستم بر آن گرم خاک	زبان گشته از تشنگی چاک چاک

(شاهنامه: ۹۲/۲)

تسلط اهریمن بر عنصر خاک و در کنترل گرفتن آن عنصر؛ یعنی این که اهریمن، خاک را با نیروی جادویی خود در حد و اندازه‌های مفرط دچار تغییر دمایی نماید. همان گونه که زمین تفته و ریگ روان در کنترل اهریمن افراط کار، مبدل به عاملی کشنده و جانگزا شد و هر آینه بیم هلاک رستم در آن بیابان داغ می‌رفت و به همین روال در خان مربوط به اسفندیار که ریگ روان داغ، سبب گرفتاری اسفندیار شد.

دگردیسی اساطیر و احیای دوباره آن‌ها در حماسه‌ها، در این خان، رستم که به شدت در تنگنای مرگ و هراس قرار می‌گیرد به وضوح قابل مشاهده است. این گرمای کشنده، صفت اهریمنی و کرده دیوان و عاملی برای نابودی آفرینش هرمزدی است. رستم نماینده جبهه نیکی و مجری فرمان هرمزد برای یافتن کیکاووس است. گرمای و سرمای افراطی را در خان ششم اسفندیار؛ جلوه‌ای حماسی از بازمان اسطوره‌ای می‌بینیم. گرگسار به اسفندیار هشدار می‌دهد که در خان ششم به نوبت با گرما و سرمای کشنده رویارو خواهد شد.

مرا این درست است کز باد سخت	بریزد بر آن مرز بار درخت
از آن پس که اندر بیابان رسی	یکی منزل آید به فرسنگ، سی
همه ریگ تفته است و گر خاک و شخ	برو نگذرد مرغ و مور و ملخ
نبینی به جایی یکی قطره آب	زمینش همی جوشد از آفتاب
نه بر شخ و ریگش بروید گیا	زمینش روان ریگ، چون توتیا

(شاهنامه: ۱۸۴/۶)

توصیف فردوسی از فضای گرم جهنمی و سرد زمهریری که اسفندیار رویاروی خود

خواهد داشت؛ ویژگی بندهشی خویشکاری‌های اهریمن را فرایاد می‌آورد. آفرینش‌های اهریمن برای نبرد با آفرینش هرمزد و برای کشتن و نابود کردن آرامش و نیکی و آسایش آفریدگان هرمزدی؛ یک‌سره کشنده و نابودگر هستند همچون سرما و گرمای بیش از حد، در همین خان پشوتن و اسفندیار دچار این عذاب دوزخی گرما و سرما می‌شوند. اما همواره نیایش به درگاه هرمزد است که بر عملکرد اهریمن چیره می‌شود. افراط‌ها را از میان برمی‌دارد و هر فضا را به حالت تعادل بهشتی اولیه خویش بدل می‌سازد.

هم اندر زمان تندبادی ز کوه	برآمد که شد نامور زان ستوه
جهان سر به سر گشت چون پر زاغ	ندانست کس باز هامون ز راغ
ببارید از ابر تاریک برف	زمینی پر از برف و بادی شگرف
سه روز و سه شب هم بدان سان گذشت	دم باد ز اندازه اندر گذشت
نیایش ز اندازه بگذاشتند	همه در زمان دست برداشتند
همان‌گه بیامد یکی باد خوش	ببرد ابر و روی هوا گشت کش

(شاهنامه: ۱۸۹)

خشم، آز و شهوت، سرکردگان دیوی هستند که افراط و تفریط زاده عمل آنان است. در سی روزه کوچک و سی روزه بزرگ بهمن امشاسپند وظیفه دارد درون آدمیان را از وجود عناصر افراط کار دیوی محافظت نماید. «دیگر آن‌که باز دارد سرما و گرمای سخت را از هر کس که تو بهمن را به درون، گاه کند. پس او را از درون، بگریزد خشم و بگریزد آز و ورن، بگریزد همه کار و کنش دیوکامه» (سی روزه کوچک و سی روزه بزرگ، ۱۳۶۲: ۱۲۹).

آتش، عنصر مقدس اهورمزدایی نیز هرگاه در کنترل و تسلط اهریمن درآید و به شکلی افراطی به کار گرفته شود؛ آفریدگان هرمزد را دچار مرگ و قحط و ویرانی می‌کند. این خصیصه آتش، همان است که آز دیو محرک او به سوی افراط کاری است. آتش بهشتی آن است که آرامش و گرمای متعادل و دلخواه تولید می‌کند همان‌گونه که بهشتیان دچار آفت و مصیبت از جانب آتش نمی‌شوند. به عکس آن، اگر آتش از میان روی خارج شود و راه آز و افراط بپیماید؛ در کنترل اهریمن است. در داستان اسکندر گرمای ساخته و پرداخته اهریمن جادو را می‌یابیم که در نهایت سوزاندگی و مرگ آفرینی ظاهر می‌شود.

ز کار زنان مانده اندر شگفت	سکندر ز منزل سپه برگرفت
وزو برف با کوه و در گشت راست	دو منزل بیامد یکی باد خاست
ز سرما و برف اندر آن روزگار	تبه شد بسی مردم پایکار
بر آتش همی رفت گفתי سپاه	برآمد یکی ابر و دودی سپاه
ز نعل سواران زمین برفروخت	زره کتف آزادگان را بسوخت

(شاهنامه: ۷/ ۷۸)

۳- نتیجه گیری

۳-۱- دست آوردها و یافته‌ها

داستان	افراط	تفریط	میانگی و تعادل
داستان جمشید و جشن نوروز	حاکمیت اهریمن وجود افراط کاری دیوان	حاکمیت اهریمن وجود تفریط در چهارگهر	برقراری صلح و راندن دیوان و تعادل در عنصر آب و خاک و آتش و باد یعنی عصر زرین و بهشت
داستان ضحاک تازی	افراط کاری و افراط دیوی در خورش و کام مندی خورش گوشتی	تفریط و کاهش خورش گیاهی	برقراری میانگی به دست فریدون و چیرگی بر حاکمیت ضحاک و برقراری نظم و تعادل
داستان خشک سالی در عهد زوطهماسب	افراط کاری در عنصر آتش و خشک شدن خاک	کاهندگی عنصر آب و خشک سالی	بازگشت توران و ایران به مرزهای پیمان بسته شده و برقراری آرامش و رفع خشک سالی
داستان خان دوم رستم	افراط دیوی در عنصر خاک و آتش به سود اهریمن	تفریط دیوی در عنصر آب به سود اهریمن	چیرگی رستم بر مرگ با نیایش به درگاه ایزد و برقراری میانگی در آب و گرما و تشنگی

داستان	افراط	تفریط	میانگی و تعادل
داستان دیوان مازندران	افراط در تاریکی و کوری سپاه ایران	تفریط در عنصر آتش و روشنی به جادو	چکاندن خون جگر دیو سفید در دیدگان یلان ایران و باز یافتن بینایی به قهرمانی و نیایش به درگاه پروردگار
داستان خان ششم اسفندیار	افراط در عنصر آتش و تولید گرما و پس از آن افراط در عنصر آب و تولید بوران و سرما به سود اهریمن	تفریط در عنصر آب و سرما و تفریط در عنصر آتش و گرما به تناوب	بازگشت میانگی و تعادل به دعای جمعی سربازان و اسفندیار و پشتون
داستان اسکندر در شهر زنان	افراط در عنصر آتش و گرما به جادوی زنان پس از آن افراط در برف و سرما و آب	تفریط عنصر آب و سرما پس از آن تفریط در عنصر آتش و گرما به جادوی زنان	نواخت اسکندر بر شهروندان، رفع جادویی و برگشت میانگی و آرامش
داستان اکوان دیو	افراط کاری باد به سود دیو	***	کشتن اکوان دیو و بازگرداندن نظم و ابطال جادو به دست رستم
داستان اسکندر و پزشک	افراط اسکندر در کامندی و شهوت	تفریط در توجه به سلامت	درمان‌گری پزشک و بازگشت تعادل در سلامت، خواب و بیداری متعادل
داستان گذر کیخسرو از اروند رود	افراط عنصر آب به سود اهریمن سپاه	***	گذر پیروزمندانه کیخسرو از اروند به یاری فره کیانی و نیایش وی
داستان بازور ترک (کاموس کشانی)	افراط در سرما و عنصر آب و عنصر باد همزمان به جادوی بازور	تفریط در عنصر آتش و گرما به سود اهریمن	زاری سپهدار و گردنکشان به درگاه پروردگار و رفع جادویی، بازگشت تعادل و آرامش به لشکر

۳-۲- نتیجه‌گیری

این جستار با عنوان «بررسی بازتاب دگردیسی افراط و تفریط در چهار عنصر، از اسطوره به حماسه در شاهنامه فردوسی» پس از مطالعات و تحقیق‌ها، این نتیجه را نشان می‌دهد که همان‌گونه که اسطوره‌ها آینه بازتاب معتقدات و پنداشت‌های باستانی و اساطیر کهن هستند؛ در شاهنامه فردوسی که حماسه پر افتخار ملی است؛ ژرف ساخت داستان‌ها بر پایه همان باورهای اسطوره‌ای نیاکان ما شکل گرفته است.

یکی از موارد دگردیسی و تغییر چهره اسطوره‌های کهن تا ادغام آنها در متن و بطن داستان‌های حماسه؛ اسطوره نبرد دو بن ناهمساز (اهریمن و اهورمزدا) است که از اساطیر آفرینش تا اساطیر فرجام این نبرد تجلی یافته است. اهورمزدا آفریدگان مطلوب و زیبا و نیک آفرید و اهریمن در مبارزه با آنها و برای ویرانی آنها، دست به انحراف و تغییر حالت آفریدگان هرمزدی زد. کمال مطلوب نیکی در اسطوره‌های ایرانی، حالت بهشتی گونه تعادل، نظم و سامان میانگی است. خروج از میانگی و حرکت به دو سوی افراط و تفریط متضمن آغاز ویرانی و پریشیدگی و آشفتنگی (دروج) است و این خواسته اهریمن است. افراط و تفریط و آز؛ دیوی است از عمله اهریمن که با دخالت در حوزه چهار عنصر (آب، باد، خاک و آتش) و تغییر و استحاله آنها به سمت و سوی بی‌نظمی و افراط‌کاری و دروج، به نبرد با جبهه هرمزدی می‌پردازد.

این پژوهش با ارائه مستندات و شواهد ابیات از متن شاهنامه؛ مواردی از دخالت آز و افراط و تفریط اهریمنی را در حوزه خویشکاری‌ها و نقش‌مایه‌های چهار عنصر را نشان داده است که بازتاب همان پنداره اساطیری نبرد دومینوی ناساز هستند. آب و خاک و باد و آتش هرکدام تحت کنترل و فرمان دیو افراط و تفریط گهگاه به یاری سپاه دشمن شتافته، سپس با دخالت و نقش‌نیایش به درگاه ایزد؛ از حالت افراطی خود بازگشت نموده و به تعادل بهشتی‌گونه خود که کمال مطلوب هرمزدی است رسیده‌اند و سبب یاری سپاه نیکی به فرمان‌دار شده‌اند. برپایه هدف و پرسش جستار حاضر، مظاهر داستانی که در حماسه شاهنامه به نتایج حاصل از ویرانگری‌های دیو دروج و آز در چهار آخشیج اشاره دارد از قرار زیر است:

۱- در داستان تخت‌نشینی جمشید پیشدادی، برچیدن افراط‌کاری دیوان و تفریط‌هایی که به خواست آنان بر مردمان حاکم شده بود منجر به پیدایش نخستین جشن گاهنبار

در شاهنامه فردوسی شد. این جشن به مناسبت ایجاد تعادل در فصول، تعادل در رفتارهای آیینی و کام و خواست مردمان و تعادل و میانگی در چهار عنصر آب، آتش، خاک و باد بر پا داشته شد. در حقیقت مفهوم بهشتی میانگی و تعادل را در تبلور عصر زرین (اسطوره‌ای) در شاهنامه فردوسی نشان می‌دهد.

۲- در عصر زوطهماسب پیشدادی، ظلم و بیدادگری حکام سبب روی گردانی آسمان و نموداری قهر و خشم کیهان به شکل خشکسالی ظاهر شد. افراط در عنصر آتش و داغی هوا، تفریط در عنصر آب و قطع بارش باران از جلوه‌های آن است که به چاره‌گری بزرگان منتج به برچیدن بنیاد بیداد و اقدام به آزادی و چنین شد که میانگی و تعادل عناصر برگشت.

پراز غلغل و رعد شد کوهسار زمین شد پراز رنگ و بوی و نگار

۳- در خان دوم رستم، افراط در عنصر آتش و داغی خاک؛ و تفریط در عنصر آب و گرمی و خشکی هوا سبب شد به خواست اهریمن و به هدف شکست هفت خان در دستیابی به پیروزی؛ رستم را به مرز مرگ فراکشید. که پس از نیایش خاضعانه رستم به درگاه ایزد، بخشایش ایزدی بر گناهان ایران سپاه، سبب بازگشت میانگی عناصر و پیدایش چشمه آب شد.

۴. در داستان ضحاک تازی، خواست اهریمن بر آن است که ضحاک به افراط‌گری و بدعت در خورش و گرایش به خوراک گوشتی (بدعت آیینی) روی آورد. افراط در بیدادگری نتیجه افراط در کام‌مندی است و بلایای پس از آن نیز نتیجه این گرایش‌های افراط کارانه و بدعت جویانه است. کین‌ستانی ایزدانه فریدون سبب برچیدن آن بدعت‌ها و افراط‌ها شد و تعادل در خورش و رفتار و کردار با مردمان در عصر فریدون پایه‌ریزی شد.

۵- در داستان دیوان مازندران، آنچه تیرگی و ابر سیاه و امحای خورشید را سبب شده است؛ افراط در تیرگی و تفریط دیو خواسته در نور و آتش و روشنی خورشید است. این عمل جادوانه به قهرمانی رستم و با چکاندن خون جگر دیوسفید در چشم ایران سپاه، سبب بازگشت میانگی و رفع موانع شد.

۶- در داستان اکوان دیو و در داستان کیخسرو در گذر شش ماهه از دریا؛ نمونه‌ای از

عملکرد عنصر باد را می‌بینیم. در داستان اکوان دیو، عنصر باد به خواست و فرمان اکوان دیو به دشمنی و مقابله رستم می‌آید. افراط‌کاری باد و کشتن احشام نتیجه عمل اوست. در داستان کیخسرو و گذار از آب دریا در شش ماه متوالی، دریا هرگز توفانی نشد و حرمت فره‌مندی کیخسرو سبب شد بادها به سود اهریمن نوزند و افراسیاب را کامیاب نکنند.

۷- در داستان گذر کیخسرو فرهمند از اروند رود؛ طغیان افراطی آب اروند در فصل بهار به زیان کیخسرو و سود اهریمن افراسیاب بود. اما فره کیخسرو و نیایش او به درگاه ایزد، سبب شد اروند رود به میانگی گراید و آسیبی به کیخسرو و همراهان نرساند.

۸- در خان‌های پنجم و ششم اسفندیار به طور متناوب، افراط و تفریط‌های دیوساخته در عناصر آتش، باد و آب و خاک سبب شد سپاه اسفندیار مکرر دچار کولاک و زمهریر و گرمای کشنده شود درحالی که خاک و ریگ به طور افراطی مذاب و روان گردند. که به نیایش و نماز و دعای دسته جمعی ایران سپاه به مقتدایی اسفندیار و پشتوتن؛ آن افراط‌ها برخاست و میانگی و تعادل و مهرایزدی جاری شد.

۹- در داستان کاموس‌کشانی و داستان اسکندر در هروم؛ حوادث مشابه از افراط‌گری عناصر آتش و باد داغ را شاهد هستیم. به رسم حماسی به‌طور متناوب گرمای افراطی و سرمای افراطی بر سپاه چیره می‌شود و جادوسازی‌های اهریمنی سبب پیدایش این افراط‌هاست. در هر دو مورد به یاری‌گری مهر پروردگار، عناصر به میانگی و اوضاع به آرامش منتهی می‌شود.

۱۰- در بسیاری از داستان‌ها، بن‌مایه‌های خشم و آز افراطی و مهار گسیخته از همان جنس که در نبرد اهریمن و اهورمزدای بندهشی وجود داشت؛ رخ نموده است و فضای داستان‌های حماسه‌ملی را سرشار از تظاهرات و جلوه‌های نبرد افراط و تفریط دیوی با جلوه‌های هرمزدی کرده است. دستاوردی که در بررسی یافته‌ها و داده‌های این جستار، بهره‌ما شده است به خوبی در تایید فرضیات، ما را یاری رساندند.

منابع

کتاب‌ها

- ۱- اوشیدری، جهانگیر، (۱۳۷۱)، دانش‌نامه مزدیسنا، تهران: مرکز.
- ۲- بندهش، (۱۳۸۵)، فرنیغ دادگی، گزارش مهرداد بهار، چاپ سوم، تهران: توس.

- ۳- بهار، مهرداد، (۱۳۸۶)، جستاری چند در فرهنگ ایران، تهران: فکر روز.
- ۴- ثاقب‌فر، مرتضی، (۱۳۸۵)، دین مهر در جهان باستان: مجموعه گزارش‌های دومین کنگره بین‌المللی مهرشناسی، تهران: توس.
- ۵- رضی، هاشم، (۱۳۸۱)، آیین مهر، تهران: بهجت.
- ۶- _____، (۱۳۹۴)، دانش‌نامه ایران باستان، تهران: سخن.
- ۷- زرن، آرسی، (۱۳۸۴)، زروان یا معمای زرتشتی‌گری، ترجمه تیمور قادری، تهران: امیرکبیر.
- ۸- دهدشتی، آذرمیدخت، (۱۳۶۲)، سی روزه کوچک سی روزه بزرگ، تهران: فروهر.
- ۹- شاکد، شایول، (۱۳۸۱)، از ایران زرتشتی تا اسلام، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، تهران: ققنوس.
- ۱۰- فردوسی، ابوالقاسم، (۱۳۷۵)، شاهنامه، به کوشش سعید حمیدیان، تهران: قطره.
- ۱۱- _____، (۱۴۰۰)، شاهنامه، پیرایش جلال خالقی مطلق، چاپ یازدهم، تهران: سخن.
- ۱۲- _____، (۱۳۸۵)، گزیده‌های زادسپرم، به کوشش محمدتقی راشد محصل، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ۱۳- _____، (۱۳۸۵)، مینوی خرد، ترجمه احمد تفضلی، چاپ چهارم، تهران: توس.

مقالات

- ۱- افشار قزوین، ژاله. و زیرک، ساره، (۱۴۰۲)، «بررسی مقایسه چهار عنصر (آب، باد، خاک و آتش) در تفکرات و اندیشه‌های اسماعیلیه و فردوسی»، ماه‌نامه علمی سبک‌شناسی نظم و نشر فارسی (بهار ادب). سال ۱۶، شماره ۱۲: ۲۹ - ۱۵.
- ۲- اولادی قادی‌کلایی، خدیجه؛ فرصتی‌جویباری، رضا؛ و منصوریان سرخگریه، حسین، (۱۴۰۳)، «بررسی چگونگی حضور و شخصیت‌پردازی زنان در تراژدی‌های شاهنامه فردوسی و تراژدی‌های اورپید»، فصل‌نامه جستارنامه ادبیات تطبیقی، دوره ۸، شماره ۲۸: ۶۱ - ۳۱.
- ۳- باقرآبادبراتی، معصومه، (۱۴۰۰)، «کارکرد عنصر باد در داستان‌های شاهنامه»،

- مجله سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب). دوره ۱۴، شماره ۵: ۱۶۶-۱۴۹.
- ۴- نیکنامی، پیمان؛ یوسفی پور کرمانی، پوران؛ غفوری مهدی‌آباد، فاطمه، (۱۴۰۱)، «بررسی بن‌مایه‌ها و حوادث اسطوره‌ای و کهن‌الگوهای مرتبط با معشوق در منظومه غنایی ویس و رامین»، فصل‌نامه جستارنامه ادبیات تطبیقی، سال ۵، شماره ۲۵: ۱-۳۲.
- ۵- همّتی طلب، شکوفه، (۱۴۰۲)، «کاربرد مجازی عناصر آب و خاک در شاهنامه»، همدان: اولین همایش بین‌المللی ادبیات، زبان‌شناسی و علوم انسانی.